

BİR ŞEHRİN SERÜVENİ: BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE MERVİN SİYASÎ TARİHİ

Nurullah YAZAR*

Özet:

Ortaçağ boyunca birçok şehir sahip olduğu verimli toprakları, ticaret yolları üzerinde kurulması, savunmasının kolay olması, ilmi ve iktisadî açıdan sahip olduğu değerler sebebiyle sürekli göz önünde olmuştur. Bununla birlikte her güzellik beraberinde bir takım zorluğu da getirmektedir. Hâkimiyet sahalarını genişletmeyi düşünen bütün hanedanlıkların gözleri bu şehirlerin üzerinde olmuştur. Bunun bir sonucu olarak ortaçağın önemli şehirleri birçok kez farklı hanedanların hâkimiyetine girmiştir. Bu durum hem şehir hem de sakinleri için olumlu sonuçlarla birlikte istenmeyen durumları da beraberinde getirmiştir. Şehirler bir taraftan imar edilip kalkındırılırken bir taraftan da siyasal istikrarsızlıkların yaşandığı dönemlerde harap edilmekteydiler. Bu şehirlerde yaşamlarını sürdürenler de bir taraftan zenginliği, refahı son derece derinden yaşarlarken bahsedilen zor dönemlerde de kıtlığı, vahşeti ve de yokluğu en acı şekilde hissediyorlardı. Hayatın içerisinde var olan birçok zıtlığı bir arada yaşanan bu şehirlerden birisi de Merv'dir. Biz de bu çalışmamızda Büyük Selçuklu Döneminde Merv'de yaşanan olayların arkasında yatan siyasî, dinî/mezhebî ve iktisadî gerekçeleri ana kaynaklar ışığında incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Merv, Büyük Selçuklular, Oğuzlar, Başkent, Sencer

The Adventure of a City: The Political History of Marw in the Great Seljuk Period

Abstract:

Throughout the Middle Ages, many cities have been always considering because of their fertile lands, establishing on the trade routes, easy to defend, scientific and economic values. However, every glory brings with it a certain difficulty. The eyes of all the dynasties who were considering extending the fields of dominion were above these cities. As a result of this, important cities of the Middle Ages have often been dominated by different dynasties. This has brought positive results not only the city's itself but also its inhabitants undesirable situations. On the one side, while the cities were being rebuilt and developed, on the other hand they were being destroyed during the political instability periods. People who lives in these cities on one side was feeling the rich in wealth and welfare very deeply, on the other side, during the difficult times which mentioned, famine, the brutality and the poverty.

Marw was the one of those cities which many opposites that existed in life that lived together in. In this study, will be discussed political, religious/sectarian and economic reasons behind the incidents in Marw during the Seljuk period, in the light of main sources.

Keywords: Marw, Great Seljuks, Oghuz Turks, Capital, Sanjar

Giriş

Kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmadığımız Merv günümüzde Türkmenistan sınırları içerisinde yer alır. Jeopolitik olarak İran ve Hazar denizi kıyılarını Orta Asya şehirlerine bağlayan stratejik bir konumdaki Merv, Ortaçağ boyunca Horasan'ın en önemli siyasî, idarî, ticarî ve kültürel merkez-

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi. nurullah_yazar@hotmail.com

lerinden birisi olmuştur. İşlek bir ticaret yolu üzerinde yer alan şehir, altın çağlarından birini Büyük Selçuklular döneminde yaşamıştır.

Selçuk Bey (ö. 397/1007)'in vefatının ardından ona bağlı Oğuzlar kendilerine yeni yurt olarak Mâverâünnehir¹ bölgesini seçtiler. Bununla birlikte, bölgedeki siyasal ortam hiç de iç açıcı değildi. Sâ mânîlerin (819-1005) yıkılması ve Karahanlıların (840-1212) istikrarsız yapısının neden olduğu kaos ortamından zarar gören halkın devrin güçlü hükümdarı Gazneli Mahmud (ö. 421/1030)'a Mâverâünnehir'e gel çağrısı, bölgedeki siyasî ortamın iyice içinden çıkılmaz bir hal almasına sebep oldu.²

Selçukluların Mâverâünnehir'de tutunma çabaları bölgedeki müttefiklerini kaybetmelerinin ardından³ çok zorlaşmıştı. Bunun üzerine Selçuklular geleceklere dair önemli bir karar alıp Gaznelilerin yönetimindeki Horasan Bölgesi'ne geçtiler.⁴ Selçukluların 426/1035 yılında bölgeye geçişi sadece kendi tarihleri açısından değil, aynı zamanda hem Gazneliler hem de bölge tarihi açısından da son derece büyük önem arz etmektedir. Horasan'a geçtikten sonra Gaznelilerle yaptıkları küçük çaplı mücadeleler Selçuklulara Nesâ, Ferâve ve Dihistan'ın yönetimini sağlamıştır.⁵ Ancak elde edilen topraklar daha büyük hedefler peşinde olan başta Tuğrul ve Çağrı kardeşler olmak üzere Selçukluları tatmin etmemiştir.

1 İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye verilen isimdir. Bk. Osman G. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, İstanbul, 2003, XXVIII, 177-180.

2 Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013, s. 54.

3 Selçukluları himaye eden Harizm hâkimi Harun Gazneliler tarafından tertip edilen bir suikast sonucunda öldürülmüş, ardından da Buhara hâkimi Ali Tegin'in vefat etmiştir. Bk. Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, neşr.: Saîd Nefîsî, I-III, Tahran 1326hş, ss. 832-833; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I. Cilt: Kuruluş Devri*, 4. baskı, TTK., Ankara 2011, s. 149, 159; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 60.

4 Beyhakî, *Tarih*, ss. 386-837; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 161; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 60.

5 İki taraf arasında Nesâ yakınlarında 19 Şaban 426 / 29 Haziran 1035 tarihinde gerçekleşen savaş Selçukluların galibiyeti ile neticelendi. Kazanılan zaferin ardından Selçuklular ile Gaznelilere arasında varılan anlaşma gereğince Nesâ, Ferâve ve Dihistan, Selçuklulara bırakıldı. İlâveten siyasî varlığın sembolü olarak Selçuklu liderlerine hil'at, menşur ve sancak gönderildi. Selçuklu liderleri elde ettikleri başarının ardından hâkimiyet bölgelerinin taksimini kararlaştırdılar. Buna göre, Dihistan Çağrı Bey'in, Ferâve Musa Yabgu'nun, Nesâ'da Tuğrul Bey'in oldu. Bk. Hüseyinî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsir, *Ahbâr-ı'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, TTK. Basımevi, Ankara 1999, ss. 3-4; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, c. IX, s. 478, *İslam Tarihi*, çev.: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, terc.: c. IX, s. 365; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976, s. 7; Özgüdenli, *Selçuklular*, ss. 69-70. Paylaşımın tahlili için Köymen, *Kuruluş Devri*, ss. 226-228.

Merv'in Büyük Selçuklu Hâkimiyetine Girmesi ve Çağrı Bey Dönemi

Gazneliler karşısında elde ettikleri büyük zaferlere kadar Selçuklular, siyasi güç ve etkilerinin düşüklüğü sebebiyle dönemin müverrihlerinin ilgi alanına girmemişlerdir. Bu durum Selçukluların erken dönemine ait bilgi eksikliğinin temel sebebidir. İlâveten varlıklarını ispat etme döneminde Selçukluların stratejilerini küçük adımlarla ilerlemelerine olanak sağlayan vur-kaç taktiği üzerine kurgulamaları ve kendilerini güvende hissetmediklerinde geri çekilip, yaşam koşullarına aşina oldukları çöle sığınmaları Selçukluların ne zaman nerede oldukları hakkındaki bilgilerdeki çelişki olarak görünebilecek zaman farklılıklarının açıklamasıdır.

Bahsi geçen kafa karışıklığı Selçukluların Merv'deki varlığı için de geçerlidir. Selçukluların Merv'e ne zaman geldiği, şehrin Dandanakan Savaşı'na kadar ki süreçte Selçuklularla Gazneliler arasında kaç defa ve nasıl el değiştirdiği ve de bu süreçte şehirde yaşananları kurgulamak çok kolay görünmektedir. Bunda yukarıda bahsettiğimiz Selçukluların erken dönemine dair malumat eksikliğinin yanı sıra geç dönemde kaleme alınan eserlerin bilgi eksikliğini yazıldıkları dönemin siyasi şartları ve eldeki verilerden hareketle zihinlerinde şekillendirdikleri Selçuklu imajı ile doldurmaya çalışmaları önemli bir etkidir.⁶ Burada kaynak tahliline girip çalışmayı odak noktasından saptırmadan, uygun bir kurgu çerçevesinde Merv'in Selçuklu hâkimiyetine giriş sürecini değerlendirmeye çalışacağız.

Kaynaklarımıza göre Selçuklular Merv'e ilk olarak 427/1036 yılında kendilerine tuzak kuran Harezmşah Harun'un üzerlerine gönderdiği Cend Emiri Şah-Melik⁷ tarafından mağlup edilince Nesâ üzerinden gelmişler ve ciddi bir direnişle karşılaşmadan şehre hâkim olmuşlardır. Onlar da halka iyi davranmışlardır.⁸ İbnü'l-Esîr'in aktardıklarından⁹ bu sırada şehirde Gazneli askerlerinin olduğu ve iki taraf arasında yaşanan çatışmalarda Selçukluların galip geldikleri anlaşılmaktadır.

6 A.C.S. Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu yeni bir yorum*, çev.: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016, s. 108.

7 Selçuklularına azılı düşmanlarından. Muhtemelen Oğuz Yabgusu'nun oğludur. Bk. Cihan, Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012, s. 37.

8 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 477, terc.: c. IX, s. 364; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 106.

9 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 479, terc.: c. IX, s. 366.

Her ne kadar Selçukluların halka iyi davrandığı aktarılsa da, Selçukluların Merv üzerindeki hâkimiyeti bölgede tahribata yol açtı. Düzenin bozulması sebebiyle ticaret kervanlarının ulaşımında güçlükler yaşandı. Bu durum, halkın ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırdı. Selçukluların halka hayatı güçleştirmeye yönelik uygulamaları ganimet kaygısından çok, daha kalıcı bir çözüm olarak bölge halkının itaatini sağlama çabasıydı.¹⁰

Merv şehri Gaznelilerin kolay kolay vazgeçilebileceği bir şehir değildi. Gazneli Subaşı'nın Merv'e düzenlediği baskın üzerine Çağrı Bey şehirden çıkarak savaşa tutuşmuş ancak bozguna uğramıştır.¹¹ Tekrar el değiştiren şehirde güçlü bir Gazneli askerî varlığı tesis edilmiştir.¹²

Selçukluların da Merv'den vazgeçmeye niyetleri yoktu. Merv önlerine gelen Çağrı Bey, surların dışındaki köyleri yağmaladı. Çağrı Bey karşısında, biraz önce bahsettiğimiz silahlı kuvvetlerin şehirden ayrılması hasebiyle, şehri savunacak askerî güç eksikliğinin farkında olan Merv uleması Gazneli Subaşı'ndan yardım talep etti. Ancak Selçuklu kuvvetleri karşısında mağlup olan Subaşı şehre sığınmak zorunda kaldı. Ardından da, muhtemelen Çağrı Bey karşısında direnç gösteremeyeceğini düşünerek, Nişabur'a hareket etti. Subaşı'nın şehri terk ettiği anlaşıncı Selçuklular, Merv'i muhasara altına aldı. Kuşatmanın ardından şehrin önde gelen üç âlimi surların dışına çıkarak Selçukluları meşru kabul ettiklerini belirttiler.¹³ Bununla birlikte Selçukluların sahip oldukları yağmacı imajından duydukları tedirginliği de ifade etmekten geri durmadılar ve şehrin teslimini askerlerin halka zarar vermemesi koşulu-na bağladılar.¹⁴

Şartları kabul eden Selçuklular sebep oldukları zararın temini için adım attılar. Zarar gören emlak ve akarın tamirini sağladılar ve bu konu ile

10 S. G. Agacanov, *Selçuklular*, Rusça'dan çev.: Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 88.

11 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 479, terc.: c. IX, s. 366.

12 Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 106.

13 Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândsâh, *Ravzatü's-safâ*, Tahran 1339/1960, c. IV, ss. 249-250, çev.: Erkan Göksu, TTK. Ankara, 2015 s. 54.

14 Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 250; terc.: s. 55; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 107. Selçukluları karşılayan âlimler: "... Şimdi biz kesinlikle biliyoruz ki Selçuklular, te'yid-i İlahî'nin yardım ve muvafakatiyle padişah olmuşlardır. Böyle beldeleri tahrib ve şer-i şerifde bulunan kullara azap vermek caiz değildir. Şimdi siz, şeriat güneşine sarılın ve temiz bir millet olun. Hükümdarlıkta dahi bunlar reva değildir. Hükümdarlık iddia etmenize rağmen, cihanın en güzel ma'muresi olan Horasan bu hadisede harap oldu. Merv vilayetinin halkı, itaat ve bağlılık düşüncesindedirler ve sizin lütfünüzü ümit etmektedirler." Bk. Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 250, terc.: s. 55.

ilgilenmesi için isimler görevlendirdiler. Ayrıca şehirden ayrılanların geri dönmesi için istimâletnâme kaleme aldirdılar.¹⁵ Çağrı Bey'in gelişi Mervliler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yaşananlar şehirden ayrılan halkı da geri dönme hususunda teşvik etmiştir.¹⁶

Merv gibi önemli bir şehrin kontrolünün de eklenmesiyle birlikte Selçuklular, bir anlamda sığınmacı olarak geldikleri Horasan'da bölgenin yaklaşık üçte birinde hâkimiyet sağlamışlardı ve Gazneliler açısından durdurulması gereken bir güç haline gelmişlerdir. Sultan Mesud'un emriyle Gazneliler adına harekete geçen Hâcib Subaşı, o sırada Merv yakınlarında olan Selçuklulara karşı hücumla geçti. Gazneli ordusunun üzerlerine gelmekte olduğunu haber alan Selçuklular, kendileriyle görüşen Mervli âlimlerle bir kez daha görüştüler. Bu sefer, muhtemelen Subaşı'nın şehre gelmesi halinde Mervlilerin nasıl bir tavır takınacaklarını görmek için, halkın icraatlarından memnun olup olmadıklarını sordular. Sorunun maksadını anlayan âlimler, halkın Selçuklu yönetiminden gayet memnun olduğunu, herhangi bir şekilde bir isyan veya ihanet hareketi içerisinde olmadıklarını çünkü Selçukluların şehre düzen ve bereket getirdiklerini belirttiler.¹⁷ Bununla birlikte Selçuklular ağırlıklarını Merv çölünde güvence altına alarak Serahs'a gittiler. 25 Şaban 429/1 Haziran 1038 tarihinde iki ordu Serahs yakınlarında karşı karşıya geldi. Gün boyu süren savaşta Selçuklular, Çağrı Bey'in üstün başarısıyla¹⁸ Gazneli ordusunu mağlup etti.¹⁹ Savaş sonucunda Selçuklular birçok mal ve ganimet elde etti.²⁰

Gazneliler karşısında elde edilen zafer Selçuklular için yeni bir başlangıcın ilk adımıydı. Savaşın ardından Horasan Bölgesi'nin büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyetine girdi. Elde edilen her zafer veya obanın genelini ilgilendiren olayın ardından, mutlak olduğu üzere, bu savaşın ardından da Selçuklular bir kurultay topladılar. Türk töresi gereği toplanan kurultayda ele geçirilen ve ele geçirilmesi muhtemel hâkimiyet sahalarının paylaşımı karara bağlandı.

15 Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 250; terc.: s. 55; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 107.

16 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 6; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 107.

17 Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 250; terc.: s. 56.

18 Beyhakî, *Târih*, ss. 660-661; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 480, terc.: c. IX, s. 367; Özgüdenli, *Selçuklular*, ss. 73-74.

19 Beyhakî, *Tarih*, ss. 660-661; Özgüdenli, *Selçuklular*, ss. 73-74.

20 Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 251; terc.: s. 56; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 74.

Neticede Çağrı Bey, Merv şehrini aldı²¹ ve şehirde hutbe “melikü'l-mülûk” sıfatıyla Çağrı Bey adına okunmaya başlandı.²² Merv’de Çağrı Bey adına ilk hutbenin 428 yılı Receb ayının ilk Cuma günü (22 Nisan 1037) “melikü'l-mülûk” unvanıyla adına hutbe okunduğu kaydedilmiştir.²³ Ancak hutbenin bir hükümdarlık alameti olduğu düşünüldüğünde bu tarihin 428/1037 yılı değil, Serahs’ta elde edilen zafer sonrasına denk gelen 429/1038 yılı olarak kabul edilmesi daha uygundur, ki devletin başına geçecek olan Tuğrul Bey adına hutbe okunması da aynı dönemdir.²⁴ Peş peşe iki kardeşin adlarına hutbe okutmaları o ona kadar kendi halinde hüküm süren ve devlet olma gücünü kendinde görmeyen Selçukluların, Serahs’ta meydana gelen savaştan sonra yeni bir bakış açısını benimsediklerini ve Gaznelileri konumlandırmalarının değiştiğini göstermektedir.

Selçuklular elde ettikleri askerî başarılarla Horasan’ın önemli bir kısmını kontrolleri altına almayı başarmışlarsa da, Gazneli Mesud’un Horasan gibi büyük öneme sahip bir bölgeyi kolay kolay Selçuklu hâkimiyetine bırakmaya niyeti yoktu. Bu sebeptendir ki, Sultan Mesud, kendi sonunu hazırladığının bilincinde olmadan, Selçukluları tarih sahnesinden tamamen silme adına, 4 Muharrem 430/6 Ekim 1038 tarihinde yaklaşık 300 savaş fili ile takviye ettiği 50.000 kişilik ordusuna topyekûn ileri harekât emrini verdi.²⁵

Sultan Mesud’un bu hamlesi ilk etapta kendisi için olumlu netice verdi

21 Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu’s-Sudûr ve Ayetü’s-Surur*, edit. Muhammed İkbâl, Leyden, 1921, s. 104, çev.: Ahmed Ateş, TTK. Basımevi, Ankara, 1957, c. I, s. 102; Reşidüddin, Fazlullah, *Cami’ut-Tevarih*, yay. Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara, 1960, s. 18-19, çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 94; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 74.

22 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 480, terc.: c. IX, s. 366; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 6; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 80. Bazı kaynaklarda Merv’in Selçuklu hâkimiyetine geçiş tarihi 428 yılı Receb ayının ilk cuması (22 Nisan 1037) olarak kaydedildiyse de (Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 6), bu tarihin 6 Receb 429 / 14 Nisan 1038 olarak düzeltilmesi gerekir. Bk. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 264; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 125.

23 İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 480, terc.: c. IX, s. 366; Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 6; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme I-II*, haz. Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, c. I, s. 20; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 264; Cihan Piyadeoğlu, *Selçuklular’ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 58.

24 Bk. Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 264.

25 Beyhakî, *Tarih*, s. 679; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, s. 481, terc.: c. IX, s. 367; Köymen, *Kuruluş Devri*, s. 278; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 81. Çöl, Gazneliler karşısında ne zaman zora düşse-ler Selçuklular için önemli bir sığınak durumundaydı. Selçuklular çölün ağır yaşam koşullarına daha uyumlu bir yapıdaydılar. Ayrıca Selçuklular çöl ortamında düzenli ve hantal Gazneli ordusu karşısında vur-kaç taktiği ile küçük ve devinimli birlikler halinde hareket ederek düşmana önemli kayıplar verdirmekteydi.

ve Zilhicce 430/Ağustos-Eylül 1039 tarihinde iki taraf bir kez daha anlaşma masasına oturdular. Varılan anlaşma uyarınca Selçuklular Merv, Nişabur ve Serahs'ın hâkimiyetini Gaznelilere bırakıp Horasan'a ilk girdiklerinde iskân edildikleri Nesâ, Ferâve ve Bâverd'e razı olacak; Gazneli ordusu da Herat'a çekilecekti.²⁶

Gaznelilerle yaptıkları, bir anlamda zoraki, anlaşma Selçuklular için bir kayıp niteliğindeydi. Çünkü Merv gibi stratejik açıdan önemli ve büyük bir şehir kontrollerinden çıkmıştı. Ancak bu durum çok uzun sürmedi. Sultan Mesud'un bölgeden ayrılıp Herat'a gitmesini müteakiben Merv bir kez daha Selçukluların hedefindeydi. Her ne kadar şehrin ileri gelenleri Selçukluları destekleseler de ayak takımı olarak nitelendirilebilecek bir grup Selçuklulara direnmişlerdir. Şehirde Selçuklu hâkimiyeti ancak 7 aylık bir kuşatmanın ardından tesis edilebilmiştir.²⁷ Merv'in Selçuklu hâkimiyetine girmesi aynı zamanda Gaznelilerle varılan anlaşmayı da hükümsüz kılıyordu.

Görüldüğü üzere Selçuklu-Gazneli mücadelesinde uzunca bir süre iki taraf için de net bir üstünlükten bahsetmek mümkün değildir. Bunda Gazneli Mesud'un Selçuklularla mücadeleyi çok ciddiye almaması ve anlık çözüm arayışları önemli bir etkenidir. Ayrıca sürekli başkent Gazne'de olmak istemesi ve, büyük ihtimalle babasının elde ettiği başarıların etkisiyle, Hindistan seferlerine çıkması kendisi açısından Selçuklu sorununu temelden halletmemesi anlamına geliyordu. İki taraf arasındaki güç mücadelesinin Selçuklular lehine net bir şekilde sonuçlanması Dandanakan Savaşı ile olmuştur. 6 Ramazan 431/21 Mayıs 1040 tarihinde başlayan ve üç gün süren bu savaşın ardından Gazneliler varlıklarını sürdürmeyi devam ettirseler de bir daha eski parlak günlerine dönemadılar. Selçuklular ise Horasan'ın tek gücü olma yolunda önemli bir rakibi mağlup etmenin verdiği özgüven ile hızlı bir yükseliş sürecine girdiler.

Gazneliler karşısında kazanılan bu büyük zaferin ardından Selçuklu kurultayı yeni gelişmelerin ışığında Merv'de bir kez daha toplandı. Tuğrul Bey'in Horasan emiri olarak Selçuklu tahtına geçtiği bu kurultayda bölgedeki diğer devletlere fetihnâmeler gönderilmesi kararlaştırıldı. Böylelikle Selçuklular devlet olduklarını ilan ediyorlardı. Eldeki toprakların ve hâkimiyet kurulması muhtemelen bölgelerin paylaşımının da yapıldığı Selçuklu kurultayında

26 Beyhakî, *Tarih*, ss. 711-712; Agacanov, *Selçuklular*, s. 93; Özgüdenli, *Selçuklular*, ss. 81-82.

27 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IX, ss. 481-482, terc.: c. IX, s. 368; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 253, terc.: s. 62; Agacanov, *Selçuklular*, s. 93; Peacock, *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu*, s. 108.

Merv merkez olmak üzere Serahs ve Belh'i de içersine alan Horasan'ın Ceyhun ile Gazne arasında bulunan doğu kesiminin hâkimiyeti Çağrı Bey'e bırakıldı.²⁸ Bu dönemde Nişabur'dan sonra Horasan'ın en önemli şehri olan Merv'in Çağrı Bey'in hâkimiyetine verilmesi hanedan içersinde Çağrı Bey'in konumunun amcası Musa Yabgu'nun üzerinde olduğunun bir göstergesidir.²⁹

Göçebe Selçukluların bölgenin süper gücü olarak değerlendirilebilecek Gaznelilere karşı uyguladıkları vur-kaç taktiği, kendileri açısından, son derece başarılı bir yöntemdi. Ancak sürece şehirler açısından bakacak olursak durum çok da iç açıcı değildi. Selçuklular ile Gazneliler arasında uzun yıllar devam eden mücadeleler Horasan Bölgesi'nde düzen ve istikrarın kaybolmasına sebep oldu. Bu durum bölgenin ekonomik yapısını da derinden sarstı. Birçok şehirde tarım yapılamaması sebebiyle çiftçilerin önemli bir kısmı topraklarını çok ucuz meblağlarla ellerinden çıkarmak zorunda kaldı. Şehirlerin el değiştirmesi, yağma girişimlerinin artması, bölgenin yeni hâkimlerinin sahip oldukları coğrafyalardaki hayvanlara el koyması ve ziraî ürün eksikliğinin hayvansal gıda tüketimini arttırması neticesinde toprağı işlemek için gerekli olan öküz, eşek ve deve gibi büyük baş hayvan fiyatları arttı.³⁰

Horasan'ın birçok şehrinde olduğu gibi Merv'in de sürekli el değiştirmesi, ki basit bir hesapla 5 yılda 5 defa el değiştirmiştir, sakinlerini son derece derinden etkilemiştir. Başlangıçta memnuniyetle karşılanan Selçuklulara ilerleyen süreçte direnç gösterilmesinin sebebi de budur.

Selçuklular hâkim oldukları sahanın bozulan ekonomik yapısını ıslah etmek için bir takım tedbirlere başvurmuşlardır. Merv şehri açısından bakıldığında, Çağrı Bey tahrip olan köyleri imar ettirmiş ve şehirden bir süre ile vergi almamıştır.³¹ Esasen vergi muafiyeti Selçukluların şehirlerin ekonomisini canlandırma adına uyguladıkları ana stratejilerden birisiydi. Tuğrul Bey Muharrem 443/Mayıs 1051 tarihinde İsfahan'ı ele geçirdikten sonra hem toplum ile bir yakınlık tesis etmek hem de yaklaşık bir sene süren kuşatmanın etkilerini silmek adına halktan üç yıl süre ile vergi alınmayacağını bildirmişti.³²

28 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 87; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 104, terc.: c. I, s. 102; Reşidüddin, *Cami'ut-Tevarih*, ss. 19-20, terc.: ss. 94-95; Kazvîni, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, Abdülhüseyn Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran 1364hş., s. 428; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 107; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 44.

29 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 111.

30 Agacanov, *Selçuklular*, ss. 120-121.

31 Agacanov, *Selçuklular*, s. 121.

32 Nasır-ı Hüseyin, *Sefername-i nâsır hüseyin*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş., s. 166.

Merv şehri Devlet'in doğusunda, bir anlamda, müstakil bir idareci gibi hareket eden Çağrı Bey'in ikametgâhı ve yönetim sahasının merkezi konumundaydı.³³ Çağrı Bey seferlere buradan çıkıyor yine seferlerden sonra bu şehre dönüyordu. Bu dönemde Merv'de gerçekleşen bir olay, Selçuklu Devleti tarihinin seyrini değiştirecek kadar önemlidir. Dünya tarihinin gördüğü en dirayetli ve yetenekli vezirlerden biri olan Nizamülmülk'ün Selçukluların hizmetine girmesi Merv'de gerçekleşmiştir. Çağrı Bey huzuruna gelen Nizamülmülk'e oğlu Alparslan'ı teslim etmiş, Alparslan'a da Nizamülmülk'ü bir baba olarak kabul etmesini, ona muhalefet etmemesini öğütlemiştir.³⁴ Çağrı Bey, Merv'in yönetimini sağlığında oğlu Alparslan'a bırakmış olsa da³⁵ vefat edene kadar onun kontrolünde kaldı.

Alparslan Döneminde Merv

Amcası Tuğrul Bey'in vefatının ardından Büyük Selçuklu tahtına oturan Alparslan döneminde ülkenin sınırları batı yönünde hızla genişlemiş, Anadolu'ya kadar uzanmış olsa da Selçukluların Horasan ve dolayısıyla Merv'e gösterdikleri ihtimamda bir değişiklik olmamıştır. Bunda Sultan'ın meliklik dönemini bu bölgede geçirmiş olması ve kendini bu bölgeye ait hissetmesi önemli bir etkeni. Alparslan'ın sultanlığı döneminde Horasan'ın yönetimini üstlenen Selçuklu meliklerinin merkezi konumunda olan Merv şehri, birçok mühim olaya sahne olmuştur.

Bu dönemde Merv çok önemli bir evlilik merasimine ev sahipliği yaptı. Evlilik kurumu bazı durumlarda iki kişinin birlikte bir yaşama yelken açmasından çok daha derin anlamları muhtevasında barındırabilmektedir. Siyasî evlilik olarak da isimlendirilen bu tür evliliklerin maksatları arasında iki bireyin mutluluğunu sağlamaktan ziyade güçlü bir ittifak kurmak, sınırları güvence altına almak veya ileride karşılaşılabilecek sorunların önleyici tedbirini almak zikredilebilir. Farklı dönem ve coğrafyalarda karşılaştığımız bu evliliklerden birisi de Alparslan döneminde gerçekleştirildi.

Kardeşi Kirman hâkimi Kavurd'un isyanını bastırdıktan sonra 456/1064 yılında Merv'e gelen Sultan Alparslan, burada Selçuklu-Karahanlı-Gazneli devletlerini kapsayan büyük bir düğün merasimi tertip etti. Üç düğünün bir-

33 Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 257, terc.: s. 72.

34 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, ss. 207-208, terc.: c. X, s. 179; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 286, terc.: s. 132.

35 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 127.

den gerçekleştiği merasimde Sultan'ın oğlu Melikşah, Karahanlı İlig Han'ın oğlu İbrahim Tamgaç'ın kızı Terken Hatun ile evlendi. Ayrıca Alparslan, bir diğer oğlu Arslanşah'ı da Gazneli hükümdarı İbrahim'in kızı ile nikâhladı. Sultan, kendi kızını da Gazneli İbrahim'in oğluna vererek devletlerarası akrabalık bağı tesis etti.³⁶ Ertesi yıl da Kadir Han'ın kızı ve Mahmud b. Mesud b. Sebuktekin'in eski eşi ile yine Merv'de evlendi.³⁷

Alparslan'ın hükümdarlığı döneminde Merv'de yaşanan bir diğer önemli olay Sultan'ın, Abbasî halifesinin de uygun görmesinin ardından oğlu Melikşah'ı kendisinden sonra Büyük Selçuklu tahtı için veliaht tayin etmesidir.³⁸ Merv yakınlarında gerçekleştirilen bu tören sırasında Büyük Selçuklu toprakları üzerindeki yönetim kadrosu da yeniden şekillendirildi. Bu bağlamda Merv'in yönetimini oğlu Arslanşah'a tevdi etti.³⁹ Merv'in yönetimi Melikşah'ın sultanlığının ilk dönemine kadar Arslanşah'ın elinde kaldı.⁴⁰

Merv şehrinde kestirilen sikkelerden şehrin yönetiminin 453/1061-62 ile vefat ettiği 465/1072 yılları arasında Sultan Alparslan'ın elinde bulunduğu söylenebilir.⁴¹ 465/1072-73 yılında Arslanşah adına Merv'de basılmış bir sikke günümüze ulaşmıştır. Merv'de darb edilen ve elimize ulaşan bir diğer sikke 474/1081-82 yılına ait olup Togaşah b. Alparslan adınadır ve Mervü'r-rûz'da kestirilmiştir. Adı geçen iki şehrin birbirine olan yakınlıkları göz önüne alındığında birinin hâkiminin diğerine de hâkim olması büyük bir olasılıktır. Bu noktadan hareketle Togaşah'ın Arslanşah'tan sonra Merv'e hâkim olduğu söylenebilir.⁴²

36 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 41, terc.: c. X, s. 52; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 43.

37 Sibt, İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay. Ali Sevim, TTK. Basımevi, Ankara, 1968, ss. 123-124.

38 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 50, terc.: c. X, s. 59; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt: Alparslan ve Zamanı*, TTK. Basımevi, Ankara 2011, c. III, s. 48; Agacanov, *Selçuklular*, s. 140; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144.

39 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 50, terc.: c. X, s. 59; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 48; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144. Bu taksimat esnasında Sultan Alparslan, Mazenderân'ı Emir İnanç Yabgu'ya; Belh'i kardeşi Süleyman'a, Harezm'i oğlu Arslan'a Argun'a; Merv'i Arslan Şah'a; Sagâniyân ve Toharistan'ı kardeşi İlyas'a; Horasan Bölgesi'nde bulunan Başgur ve civarını İbrahim Yinal'ın kardeşi Ertaş'ın oğlu Mesud'a; İsfizâr'ı Ertaş'ın diğer oğlu Mevdud'a tevcih etti. Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 50, terc.: c. X, s. 59; Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, s. 48; Agacanov, *Selçuklular*, s. 140; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 55; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144.

40 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 144.

41 Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 57; Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, TTK. Basımevi, Ankara 2007, s. 90.

42 Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 66.

Çıkmış olduğu Mâverâünnehir seferi sırasında Berzem Kalesi komutanı Yusuf el-Harizmî'nin suikast girişiminde ağır yaralanan ve 10 Rebîülevvel 465/24 Kasım 1072 yılında vefat eden Alparslan'ın naşı babası Çağrı Bey'in mezarının yanında Merv'e defnedilmiştir.⁴³ Yıllar sonra yeğeni Berkyaruk ile giriştiği taht mücadelesini kaybeden Melik Tutuş da bu türbeye defnedilmiştir.⁴⁴

Melikşah Döneminde Merv

Alparslan'ın ardından Büyük Selçuklu tahtına geçen Melikşah'ın yönetiminde Devlet'in merkezi daha batıya Cibâl Bölgesi'ne kaydı. Bunda devletin sınırlarının genişlemesiyle birlikte Horasan'ın artık ülkenin doğusu konumunda olmasının yanı sıra Alparslan'ın Horasan'a hissettiği aidiyetin bir benzerini Melikşah'ın meliklik dönemini geçirdiği ve ardından ülkenin başkenti yaptığı İsfahan'a hissetmesi yatmaktadır.

Büyük Selçuklu merkezinin batıya kayması Merv gibi önemli Horasan şehirlerinin siyasî önemini azaltmış gibi görünse de Selçukluların bu bölgeye olan sevgileri ve hizmetlerinde bir eksilme yaşanmamıştır. Selçuklular iktidarlarını sağlamlaştırmanın yolunun hâkim oldukları yerlerdeki insanların memnuniyetini sağlamaktan geçtiğinin farkındaydılar. Bu bağlamda şehirler hem imar edilmiş hem de vergi muafiyetleri getirilerek ekonomik kalkınmanın sağlanması adına önemli adımlar atılmıştır. Merv şehri de sahip olduğu imkânlar ile Selçukluların erken dönemlerden itibaren üzerinde ehemmiyetle durduğu şehirlerden birisi konumundaydı. Melikşah'ın hükümranlılığı döneminde Murgâb Nehri üzerinde tahrip olan su bentleri, meşakkatli bir sürecin sonunda, tamir edilerek zarar gören ekin alanları yeniden tarıma elverişli hale getirilmiştir. Böylelikle tarım istihdamı sağlanırken, sulama sisteminin bakım, onarım ve kontrolü için de 10.000 civarında insan iş başı yaptırılarak⁴⁵ halka ekonomik katkı da sağlanmıştır. Melikşah döneminde şehrin surları yenilenerek savunma gücü arttırılmıştır.⁴⁶

43 Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 121, terc.: c. I, ss. 118-119; Hüseyinî, *Ahbâr*, ss. 37-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, ss. 73-74, terc.: c. X, ss. 78-79; Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübde-tü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul, 1943, s. 48; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. I, s. 114.

44 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 204.

45 Agacanov, *Selçuklular*, ss. 166-167.

46 Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *DİA*, İstanbul, 2004, XXIX, 222.

Selçuklu hanedan mensupları kuruluş döneminden itibaren uygulanmaya çalışılan merkeziyetçi yönetim anlayışını kabullenmekte zorluk çekmişlerdir. Bu sebeptendir ki birçok hanedan üyesi isyan girişiminde bulunmuştur. Melikşah döneminde yaşanan taht mücadeleleri sırasında Merv şehri, sahip olduğu özellikler dolayısıyla Büyük Selçuklu tahtına hâkim olma düşüncesiyle harekete geçen hanedan üyelerinin hedefinde olmuştur. Melikşah'ın kardeşi Tekiş de, Merv'in öneminin farkındaki isimlerden birisidir. 474/1081-1082 yılında kardeşine karşı isyan eden Tekiş, Merv'e gelmiş ancak halk kapıları kapatarak onu şehre almamıştır. Bunun üzerine Tekiş, Venec kalesine çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁷ Ardından da başarılı olamayacağını anladığı isyan girişiminden vazgeçti.

Aradan geçen 3 yılın ardından 477/1084-85 yılında Sultan Melikşah'ın Musul'da olmasından istifade eden Tekiş bir kez daha isyan etti. Tekiş'in hedefinde Türkmenlerin yoğunlukla ikamet ettikleri Horasan Bölgesi vardı. Bölge şehirlerinin birçoğuna hâkim olan Tekiş, bir hile ile Merv'i de kontrol altına aldı. Merv şehrinin ileri gelenlerini tutuklatıp mallarına el koydu⁴⁸ ve ardından da şehri 3 gün boyunca yağmalattı.⁴⁹ Bu süre zarfında, Müslüman kadın ve çocuklara tecavüz edildi. Hiçbir kutsala saygı duymayan askerler tarafından Ramazan ayında Ulu Câmî'de şarap içildi.⁵⁰ Tekiş'in isyan girişimi 9 Cemaziyelâhir 478/2 Ekim 1085 Perşembe günü yapılan savaşta yakalanıp, Dâmgân'da Fîruzkuh adındaki kaleye gönderilmesi ve orada hapsedilmesiyle son buldu.⁵¹

Bu dönemde Merv'de gerçekleşen bir diğer olay sonuçları itibariyle Selçuklu tarihinde derin izler bırakmıştır. Sultan Melikşah ile Nizamülmülk arasında yaşanan gerilimin su üstüne çıkartan ve iki taraf arasında bir anlamda iplerin kopmasına yol açan ve bir rivayete göre⁵² Sultan'ın ünlü vezirin ortadan kaldırılmasını emretmesiyle sonuçlanan olaylar silsilesinde Nizamülmülk'ün Merv valisi olan oğlu Şemsülmülk Osman'ın payı büyüktür. Şemsülmülk'ün

47 Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 137-138, terc.: c. X, ss. 127-128; Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah, *Camî'd-Düvel*, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir, 2000, s. 56; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 58-59.

48 Sibt, *Mir'âtü'z-Zeman*, s. 230.

49 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. I, s. 146; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 61.

50 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. I, s. 145.

51 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. I, ss. 148-149.

52 İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h., c. IX, ss. 64-68.

Merv valisi olduğu sırada Sultan Melikşah, devletin ileri gelen emirlerinden Kodan'ı Merv şahnesi olarak görevlendirmişti. Şahneye karşı düşmanca bir tavır takınan Şemsülmülk, tecrübesizliğinin etkisi ve dedesinin isminin büyüklüğüne olan güveni sebebiyle,⁵³ onu tahkir etmiş ardından da yakalatmıştır.⁵⁴ Ancak daha sonra bilinmeyen bir nedenden dolayı serbest bırakmıştır. Şahnenin başından geçenleri Sultan'a anlatması kendisine aktarılan olumsuz bilgilerden dolayı Nizamülmülk'e karşı zihninde bir takım soru işaretleri oluşan sultan için Merv'de yaşananlar bardağı taşıran son damla oldu.⁵⁵

Fetret Döneminde Yaşanan Siyasî Olayların Merv'e Etkisi

Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihine, bir diğer deyişle yaşam öyküsüne, baktığımızda kurucu unsurun hâkimiyet telakkisinin devletin tarihinde son derece derin etkileri olduğunu görmekteyiz. Kut anlayışı adı verilen hâkimiyet teorisine göre, devlet hanedan üyelerinin ortak malı kabul edilir ve hanedanın bütün üyeleri devlet üzerinde hak iddia edebilirler. Bu anlayış, devleti temelden sarsan birçok mücadelenin de dayanak noktasıydı. Nitekim kendisinde sultan olabilme gücünü gören ve yeterli askeri kuvvete sahip olduğuna inanan hanedan üyeleri, fırsat bulduklarında saltanat makamını ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Melikşah'ın yerine geçecek ismi belirlemeden vefatı Büyük Selçuklular için, uzun yıllar sürecek taht mücadeleleri sebebiyle, fetret döneminin başlaması anlamına geliyordu. Yaşanan siyasî istikrarsızlık ülkeyi her anlamda olumsuz etkiliyordu. Birçok hanedan üyesinin taht üzerinde hak iddia ederek

53 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, ss. 204-20550, terc.: c. X, s. 177.

54 Abdülkerim Özaydın, *Berkıyruk Devri*, s. 7.

55 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. IX, s. 67. Bu olayın ardından Sultan, Nizamülmülk için "Hace Hasan'a gidin ve benim adıma ona "Sen hükümdarlıkta benim ortağım mısın? Bu durum için bir karar gerekir. Yok eğer sen bana tabi isen haddinin gereğin, yapman gerekir. Senin çocukların olanlar ülkenin büyük bir bölümünün yönetimini ele geçirmişler. Hatta onlar, bana olan hürmet ve saygıdan ayrılmama hususunda ikna olunamadılar." demiştir. Nizamülmülk de bu sözle mukabellen "Sultana söyleyin O, devletin yönetiminde kendisinin ortağı olduğumu biliyor mu? O, benim, devlet yönetimindeki önlemlerim sayesinde bu makama geldiğini ve babasının öldürüldüğü zaman her kesin kendi aleyhine birleştiğini bilmiyor mu? O orduyla Amuderya ırmağını geçip memleketler fethettiği zaman Selçuklu ülkesi, yükselmek amacıyla revaçta olanlarla korkudan ürkek duruma gelenler arasında, ancak benim aldığım yerinde ve iyi önlemler sayesinde bu duruma geldi. İşte bundan sona ona söyleyip bildiriniz ki hükümdarlık tacının devamı, ancak vezirlik divitinin (hokka) benim elimde olmasına bağlıdır. Bu divit, kapatıldığı takdirde o taç da yok olur." demiştir. Ayrıntılar için bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. IX, s. 67; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, ss. 133-134, terc.: c. I, ss. 130-131; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, ss. 204-205, terc.: c. X, ss. 177-178; Bûndârî, *Zühdetü'n-Nusra*, ss. 62-63; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 284, terc.: s. 127; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 14.

girişmiş oldukları faaliyetler devleti büyük bir kaosun içerisine sürüklemişti. Düzenin bozulması, can ve mal güvenliğinin kaybolması anlamına geliyordu. Bu durumdan en çok etkilenen yerler de ülkenin büyük ve önemli şehirleriydi.

Melikşah'ın oğulları ve kardeşleri başta olmak üzere birçok hanedan üyesinin harekete geçtiği bu dönemde Merv, ilk olarak Arslan Argun'un⁵⁶ hedefinde olmuştur. Horasan hâkimiyeti için harekete geçen Arslan Argun, Nişabur halkı tarafından şehre sokulmayınca Merv'e çekilmek zorunda kaldı.⁵⁷ Selçuklu şahnesi Emir Kodan ve Emir Yaruktaş, şehri ona teslim edip kendileri de askerleriyle emrine girdiler.⁵⁸

Merv'den hareketle Belh, Tirmiz gibi şehirleri de ele geçirip, Horasan'ın tamamına hâkim olan Arslan Argun,⁵⁹ Melikşah'ın çocukları arasındaki en güçlü taht müddeiyi Berkyaruk'a mektup göndererek, zamanında dedesi Çağrı Bey'in iktâ olan Nişabur hariç bütün Horasan'ın aynı şekilde kendisine iktâ olarak verilmesi şartıyla sultanlığını tanıyacağını ve yüksek meblağda para gönderip hükümdarlık için mücadeleye girmeyeceğini bildirdi.⁶⁰ Esasen bu tekliften Arslan Argun'un Selçuklu sultanlığını değil Horasan hâkimiyetini hedeflediği çıkartılabilir. Bununla birlikte Horasan hâkimiyeti Türkmenlerin kontrolü anlamına geliyordu. Bu da bir süre sonra taht için güçlü bir ordu ve dayanak demektir.

Başlangıçta bu teklif karşısında sessiz kalan⁶¹ Berkyaruk, daha sonra amcası Böri-Pars yönetiminde bir orduyu Arslan Argun üzerine gönderdi. İki taraf arasındaki ilk savaşta Böri-Pars, Arslan Argun'u bozguna uğratarak Merv ile birlikte Horasan'ın büyük bir kısmına hâkim oldu. Savaşı kaybeden Arslan Argun ise Belh'e çekilmek zorunda kaldı.⁶² Türkmenlerin desteği ile

56 Arslan Argun, babası Alparslan'ın hükümdarlığı sırasında Harezm bölgesinin valiliğini yürütüyordu. Kardeşi Melikşah'ın saltanatının ilk yıllarına kadar bu bölgede kalan Arslan Argun, daha sonra Hemedan ve Save bölgesinde 7.000 dinarlık iktâna geçti. Bk. Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 59; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 233; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219.

57 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 59; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 233; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, s. 77; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, ss. 47-48. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219.

58 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219.

59 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 263, terc.: c. X, s. 220; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 233; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 35; Özaydın, *Berkyaruk Devri*, s. 48.

60 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 59; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 263, terc.: c. X, s. 220; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 233; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 35.

61 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 263, terc.: c. X, s. 220.

62 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 263, terc.: c. X, s. 220; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 234; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 35.

güçlenen Arslan Argun, bir kez daha Merv üzerine yürüdü ve birkaç günlük kuşatmanın ardından şehirdeki hâkimiyetini yeniden tesis etti. Ancak Arslan Argun'un yönetimi Merv için hiç iyi sonuçlar doğurmadı. Şehrin surları yıkılırken halkın büyük bir kısmı da öldürüldü.⁶³

Arslan Argun askerlerine karşı sert davranır, onları küçümser ve cezalandırmayı severdi. Bu sebeple askerler, kendisinden çekinirlerdi. Arslan Argun, 17 Safer 490/3 Şubat 1097 tarihinde⁶⁴ Merv'de olduğu sırada⁶⁵ yine bir askeri yanına çağırdı. Askerin huzuruna geç girmesi üzerine onu azarladı; asker özür dilediyse de bunu kabul etmedi ve onu cezalandırdı. Bunun üzerine asker, bıçağını çekerek Arslan Argun'u öldürdü.⁶⁶ Asker yakalanıp Arslan Argun'u niçin öldürdüğü sorulduğunda, "Halkı onun zulmünden kurtarmak için" cevabını verdi.⁶⁷ Böylelikle hal-i hazırda sultan Berkayaruk önemli bir hanedan üyesinin muhalefetinden kurtulmuş oluyordu.

Selçuklular için Horasan Bölgesi'nin önemi çok büyüktür. Sultan Berkayaruk, bölgedeki kontrolün sağlanmasında büyük katkısını gördüğü kardeşi Sencer'i, Horasan'ın yöneticisi olarak tayin etti. Melik Sencer'in bu dönemdeki idare merkezi devletin başına geçtikten sonra başkent yapacağı Merv şehriydi.⁶⁸

Sencer Döneminde Merv

Taht mücadelelerinden olumsuz etkilenen Horasan şehirleri Sencer'in bölgenin hâkimiyetini ele almasının ardından huzura kavuşmuş ve özellikle Merv, Sultan Sencer döneminde büyük bir kalkınma yaşamıştır.

63 Hüseyinî, *Ahbâr*, ss. 59-60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 263, terc.: c. X, s. 220; Bundârî, *Zübde-tü'n-Nusra*, ss. 232-234; Agacanov, *Selçuklular*, s. 190; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 206.

64 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 60; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 36. İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219) ve Müneccimbaşı (*Camiu'd-Düvel*, ss. 77-78), Arslan Argun'un ölüm tarihi olarak Muharrem 490 olarak kaydetmişlerdir.

65 Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 143, terc.: c. I, s. 140; Reşidüddin, *Cami'ut-Tevarih*, s. 60, terc.: s. 143.

66 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 60; Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 143, terc.: c. I, s. 140; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219; Bundârî, *Zübde-tü'n-Nusra*, s. 234; Nişaburî, s. 37; Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire 1286, c. II, s. 219; Kazvîni, s. 441. Ahmed b. Mahmud (*Selçuk-nâme*, c. II, s. 36), Arslan Argun'un yapmış olduğu ahlaksız teklif yüzünden öldürüldüğünü kaydetmektedir.

67 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 60; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. X, s. 262, terc.: c. X, s. 219; Bundârî, *Zübde-tü'n-Nusra*, s. 235; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 36.

68 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 207; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 227.

Sencer, Berkayaruk'tan sonra Selçuklu tahtına geçen kardeşi Muhammed Tapar döneminde de ülkenin doğusunu kontrolü altında tutmaktaydı. Ancak kardeşi Muhammed Tapar'ın ardından Selçuklu tahtına geçen yeğeni Mahmud'un sultanlığını tanımadı ve Save yakınlarında Cemaziyelevvel 513/11 Ağustos 1119 tarihinde gerçekleşen savaşta yeğenini mağlup ederek Büyük Selçuklu tahtına geçti.⁶⁹ Sultan olduktan sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin başkentini Merv'e taşıyarak melikliğini geçirdiği Horasan'ı devletin merkezi haline getirdi.⁷⁰ Sultan Sencer'in başkent olarak, geniş Selçuklu coğrafyasının doğusunda kalan ve ülkenin batısında yaşananlara müdahale imkân ve hızını azaltan Merv'i tercih etmesini Büyük Selçuklular'ın yıkılış sebepleri arasında kabul edilmiştir.⁷¹

Sencer'in sultanlığı döneminde şehir büyük gelişme göstermiştir. Bu dönemde surların dışında kalan rabazın çevresine yeni surlar inşa edilmek suretiyle yeni Merv (Sultan Kal'a) ortaya çıktı. Başkentlik payesini almak zaten Horasan'ın en önemli şehirlerinden birisi olan Merv'in her açıdan son derece gelişmesine sebebiyet vermiştir. Gelişme alanlarından birisi de ilim olmuştur. Şehirde bulunan birçok medrese ve kütüphane sayesinde yüksek düzeyli bir ilim ortamı oluşturuldu.⁷² Bu dönemde şehrin dört bir yanı saraylar, köşkler, camiler, hanlar, medreseler ve içerisinde 12.000 cilt kitap bulunan kütüphaneler ile çevrilmiştir. Kütüphanelerin çoğundan rehinsiz kitap veriliyordu.⁷³

Çağrı Bey'den itibaren Selçuklu sultan ve meliklerinin zahire ve hazineleriyle dolup taşan Merv,⁷⁴ Sencer döneminden itibaren başkent olmuş ve mücevherlerle, hazinelerle, mallarla, mükemmel mamullerle dolup taşmaktaydı. Şehirde o kadar zengin vardı ki, onların sayılarını belirlemek imkânsızdı. Yaklaşık 150.000 kişinin ikamet ettiği şehrin 4 kapısı bulunuyordu ve şehir iki ana yol ile 4 kısma ayrılmıştı. Orta sınıf tek katlı evlerde ikamet ederken, gelir seviyesi yüksek aileler çift katlı köşklere ikamet etmekteydiler. Evlerin duvarları renkli sıvalarla, nakışlarla ve de cilalı levhalarla süsleni-

69 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 236.

70 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 237. Erdoğan Merçil'e göre Sencer Horasan Bölgesine bağlılığından dolayı devletin başkentini Merv'e taşımıştır ve bu durum devletin yıkılışının temel sebeplerindendir (bk. Erdoğan Merçil, *Selçuklular –Makaleler–*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011). Osman Gazi Özgüdenli ise, bu durumu hayranlıktan ziyade, imparatorluğun aşırı büyümüş olmasına bağlamaktadır. Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 237.

71 Merçil, *Selçuklular –Makaleler–*, ss. 131-132.

72 Özgüdenli, "Merv", c. XXIX, s. 222.

73 Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 330.

74 Reşidüddin, *Cami'ut-Tevarih*, s. 96, terc.: 179.

yordu. Ayrıca şehirde çok sayıda cami ve de medrese bulunmaktaydı. Şehrin rasathanesi ve 10 büyük kütüphanesi de vardı. Merv'de yüksek kaliteli tekstil ürünleri üretilmekteydi. Özellikle Mulham kumaşından imal edilen ipek elbiseler büyük bir üne sahipti. Ayrıca Mervli ustalarca hayat verilen çömlekler talep görüyorlardı.⁷⁵ Düzenin tesisi Merv'in imarına imkân sağlamıştı. Ayrıca başkentlik payesini de uhdesine alması bu gelişmede önemli bir etkindir.

XI. ve XII. yüzyıl güç dengelerinin çok hassas olduğu ve bir savaşın kaybının devleti derin etkilediği bir dönemdir. 536/1141 yılında Karahıtaylar karşısında kaybedilen Katavân Savaşı da Büyük Selçuklu tarihinin en önemli olaylarından birisidir. Savaşta muktedir Selçuklu emirleriyle birlikte ordunun büyük bir kısmı hayatını kaybetti. Sultan'ın hanımı Arslan Han'ın kızı Terken Hatun, Emir Kamac ve Taceddin Ebu'l-Fazl Nasr gibi birçok önemli isim esir düştü.⁷⁶ Önemli oranda güç kaybeden Sultan Sencer yaklaşık bir yıl süre ile başkent Merv'e dönemedi.⁷⁷ Sultan'ın içerisine düşmüş olduğu bu zor durumdan istifade etmek isteyen Harizmşah Atsız, Horasan'ı ele geçirme adına elde ettiği fırsatı kullanmakta hiç vakit kaybetmedi. Rebiülevvel 536/Ekim 1141 tarihinde önce Serahs'ı ele geçirdi. Ardından da gençliğini geçirdiği⁷⁸ başkent Merv üzerine yürüdü.⁷⁹

Harizmşah Atsız'ın şehrin önüne gelmesinin ardından sözü dinlenir ilim adamlarından Ahmed el-Bâharzî, halkın zarar görmemesi için şefaath talep etti. Talebe olumlu yanıt veren Harizmşah Atsız şehir dışında konaklamaya başladı. Buna mukabil Merv halkından bir zümrenin isyan ederek⁸⁰ Harizm askerlerinden bir kısmını öldürmeleri üzerine harekete geçen Harizmşah Atsız, 17 Rebiülevvel 536/20 Ekim 1141 günü yapılan savaşın ardından şehri ele geçirdi. Atsız şehre girdikten sonra, Şafiî fakih İbrahim el-Mervezî ve âlim Ali b. Muhammed b. Arslan ve eş-Şerif Ali b. İshak el-Mûsevî'yi muhalefeti

75 Agacanov, *Selçuklular*, s. 227vd.

76 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 66; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 51. Terken Hatun 500.00 dinar, Emir Kamac ve oğlu 100.00 dinar karşılığında serbest bırakılmıştır (Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 66; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 249, Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 52)

77 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 275.

78 Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II. cilt, TTK. Basımevi, Ankara, 2011, s. 312.

79 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 87, terc.: c. XI, s. 85; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, ss. 52-53; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, ss. 337-338.

80 Köymen isyan sebebi olarak, Atsız'ın meşhur Hanefî fakih Ebu'l-Fazl Kirmânî'yi rehin olarak yanında tutmak istemesini göstermiştir. Bk. Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 337.

organize ettikleri gerekçesiyle idam ettirdi.⁸¹ Şehrin yağmalanmasına ses çıkarmayan Atsız, Selçuklu hazinesine de el koydu.⁸²

Atsız'ın Merv'e reva gördüğü muamele şehrin ilmî ortamına da büyük zarar verdi. Sultan'ın saray kütüphanesi yağmalamadan nasibini alan yerler arasındaydı.⁸³ Ayrıca şehirden ayrılırken o sırada Merv'de bulunan Ebu'l-Fazl Kirmânî, Ebû Mansur el-Abbâdî, Bahaeddin Ebû Muhammed el-Harakî ve Kadı Hüseyin b. Muhammed el-Ersâbendî gibi âlimleri de yanına alarak Harizm'e götürdü.⁸⁴ Böylelikle şehirde ilmî ortam önemli bir inkıta uğramış oldu.

Savaşın ardından çok zor durumda kalan Sultan Sencer, yeni bir ordu kurduktan sonra kaybettiği başkentini geri almak için harekete geçti. Merv'in hâkimiyeti tesis eden Sencer, 5 Muharrem 537/31 Temmuz 1142 günü hutbeyi tekrar kendi adına okutmayı başardı.⁸⁵ Ardından da Horasan'ın tamamında tekrar hâkimiyetini sağladı.

Gücünü toparlayan Sultan, Atsız üzerine sefere çıktı ve Hezaresb Kalesi'ni kuşattı. İki taraf arasında varılan anlaşmanın ardından Atsız, Merv hazinesinden aldığı Sultan'ın mührüyle mühürlenmiş mücevher sandıklarını iade etti.⁸⁶ Her ne kadar Sultan kendi hazinesini geri almışsa da Atsız'ın Merv'e verdiği maddî ve manevî zararın tazmini mümkün değildir.⁸⁷

Ülke içerisinde düzenin tekrar tesis edildiği dönemde Belh'te yaşanan bir olay iyi yönetilememesi sebebiyle bütün Selçuklu coğrafyasını etkileyen bir hal almıştır. Katavân Savaşı'nın ardından bölgede yaşayan Oğuzlar, Karahıtaylar'ın baskısıyla Belh yakınlarındaki Huttelân'a gelerek yaşamaya başlamışlardı. Oğuzlar; Dinâr, Bahtiyar, Arslan gibi emirlerin riyasetinde Selçuklulara düzenli vergi ödeyip devlete karşı sorumlulukları tam olarak yerine getirmekteydiler. Bununla birlikte Selçuklu valisi Emir Kamac'ın görevlendirdiği

81 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 67; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, ss. 87-88, terc.: c. XI, s. 85; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 251; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, ss. 52-53; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, ss. 337-338.

82 Reşidüddün, *Cami'ut-Tevarih*, s. 87, terc.: s. 172; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 251; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 275.

83 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 276.

84 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, ss. 87-88, terc.: c. XI, s. 85; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 276.

85 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, s. 88, terc.: c. XI, s. 85.

86 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 67; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 251; Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 203.

87 Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 145.

vergi memurunun, bir rivayete göre, Oğuzlara hakaret edip kötü davranması üzerine⁸⁸ öldürülmesi bir anda Emir ile Oğuzların arasının açılmasına sebebiyet verdi.⁸⁹ Ardından Kamac'ın görevlendirdiği bir şahnenin Oğuzlar tarafından kovulması Kamac için bardağı taşıran son damla oldu.⁹⁰

Belh'te yaşanan bu olay, beklenmedik bir şekilde, Büyük Selçuklular'ın sonunu getiren olaylar zincirinin başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Atadığı şahne Oğuzlar tarafından kovulan Kamac, Oğuzları cezalandırmak için üzerlerine yürüdü. Bununla birlikte yapılan savaş Oğuzların üstünlüğüyle sonuçlandı. Ayrıca had bildirmek için yola çıkan Kamac da canından oldu. Bu hadise Selçuklu idarecileriyle Oğuzlar arasındaki gerginliği daha da artırdı. Yaşananları kendisine karşı bir isyan olarak değerlendiren Sultan, başta Emir Müeyyed Ay-aba olmak üzere bazı Selçuklu kumandanlarının etkisiyle Oğuzlardan ülkesini terk etmelerini istedikten sonra üzerlerine yürüdü. Selçuklu ordusu Belh yakınlarına geldiklerinde Oğuzlar, kadın ve çocukları önde olmak üzere Sencer'den bağışlanmalarını istediler. Sultan, kendi soydaşlarını affetmeye yakındı. Bununla birlikte hatırı sayılır emirlerden bazıları, bu sırada geri dönmenin çok yanlış olacağı hususunda ısrar ettiler.⁹¹ Neticede yaklaşık 100.000 askerden oluşan Selçuklu ordusu, 548/1153 yılı ilkbaharında 40.000 çadırlık Oğuzlar üzerine taarruza geçti. Belh civarında yapılan muharebeye Oğuzlar kazandılar. Selçuklu ordusunun ağır zayıat verdiği savaş sonucunda Sultan Sencer de esir edilmekten kurtulamadı.⁹²

Oğuzlar başlangıçta Sultan'a karşı hürmette kusur etmediler. Hatta Sencer'i tahta oturtarak önünde tazimle eğildiler. Sultan Sencer içerisine düşmüş olduğu durumun ciddiyetinin, belki de ihtiyarlığından dolayı,⁹³ farkında değildi. Ancak yaşanan bir olay acı da olsa Sultan'a gerçekleri gösterdi. Oğuz reislerinden Bahtiyar, Merv şehri yakınlarındaki bir arazinin kendisine ikta edilmesini talep etmişti. Sultan bahis mevzuu olan arazinin hazine-i hassa olduğunu, bu yüzden de ikta edilemeyeceğini söyledi. Bu cevap Oğuz reislerinin sultan ile alay etmelerine sebep oldu. Güçsüzlüğünün ve içerisinde bu-

88 Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 177, terc.: c. I, s. 173; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 82.

89 Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, s. 252-253; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 315, terc.: s. 189.

90 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 281.

91 Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, s. 410.

92 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 86; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, ss. 176-177, terc.: c. XI, ss. 154-155; Bundârî, *Zübdetü'n-Nusra*, ss. 252-253; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 78; Mîrhând, *Ravzatü's-safâ*, c. IV, s. 317, terc.: s. 193.

93 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 283.

lunduğu durumun çaresizliğinin farkına varan Sultan, Merv'deki bir hankaha kapanarak zahiri hükümdarlıktan vazgeçti.⁹⁴

Kazandıkları zaferin ardından Oğuzlar, Sencer'in saltanatına dokunmasalar da devletin idaresini üzerlerine aldılar. Göçebe Oğuzlar, başta Merv ve Nişabur olmak üzere Horasan'ın önemli şehirlerini yağmalayarak tahrip ettiler. Oğuzlar, 12 Receb 548/31 Eylül 1153 tarihinden itibaren⁹⁵ yağmaladıkları Selçuklu başkentinde cinsiyet, makam, meslek, itibar ayrımı yapmadan birçok kişi hayatını kaybetti.⁹⁶ Oğuzlar ilk gün altın ve gümüş eşyalar ile ipek ve diğer değerli kumaşları, ikinci gün pirinç, tunç, bakır, bronz ve demirden imal edilmiş eşyaları, üçüncü ün ise yatak, yastık, küpler, çömlekler, halı, battaniyeler ve kalan yağmalanmaya değer eşyaları ele geçirdi. 3 günün sonunda şehirde hiçbir şey kalmamıştı. Öyle ki, yatak ve yastık içlerini, küp ve çömlekleri, kapıları dahi almışlardı. Oğuz istilasını Mervliler için sadece maddî kayıpla sonuçlanmadı. Şehrin varlıklı insanları sahip olduklarını vermeye zorlandılar. Çok sayıda Mervli bu istila süresince sakladıkları mallarını vermeleri için işkence gördü ve öldürüldü.⁹⁷ Şehirde bulunan âlim, şeyh, fakih, hatip ve imamlar da Oğuzların gazabından paylarına düşeni aldılar. Kadu'l-Kudât Hüseyin b. Muhammed, Kadı Ali b. Mesud gibi din adamları öldürüldü.⁹⁸ Oğuzları zındık olarak tanımlayan ve kanlarının dökülmesinin caiz olduğuna dair fetva veren Muhammed b. Yahya ağzına toprak doldurularak katledildi.⁹⁹ Murgâb Nehri üzerindeki su seddinin yıkılması Merv'de büyük bir su sıkıntısı ve kuraklık yaşanmasına yol açtı. Şehrin yaşam koşullarının ağırlaşmasının ardından halk Merv'i terk etmeye başladı.¹⁰⁰ Şehirden ayrılan Oğuzlar; Nişabur, Tus, Belh gibi büyük şehirleri yağlamadıktan sonra tekrar Merv'e geldiler ve şehre bir kez daha saldırdılar.

94 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. XI, ss. 177, terc.: c. XI, ss. 155; Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, 415; Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 283; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 83.

95 Köymen, *İkinci İmparatorluk Devri*, ss. 432-434.

96 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, II, 78-79.

97 Bundârî, *Zühdetü'n-Nusra*, s. 254 Râvendî, *Rahatu's-Sudûr*, s. 180, terc.: c. I, s.176; Reşidüddin, *Cami'ut-Tevarih*, s. 96, terc.: 179; Agacanov, *Selçuklular*, ss. 312-313.

98 Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 79.

99 Agacanov, *Selçuklular*, ss. 312-313.

100 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 283.

Sultan Sencer'in 3 yıl süren esareti Ramazan 551/Ekim-Kasım 1156 tarihinde son buldu.¹⁰¹ Başkentine gelen Sultan bir takım düzenlemeler yaptıysa da muhteris komutanlar, Sultan'ın ilerleyen yaşı ve yerine bırakacak bir erkek evladının olmaması gibi etkenler Devlet'in tekrar eski gücünü toparlamasına mani oldu. Neticede Sultan'ın yakalandığı kulunç hastalığı sebebiyle Rebiülevvel 552/Nisan-Mayıs 1157 tarihinde vefatı aynı zamanda Büyük Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesi anlamına geliyordu. Sultan'ın naşı henüz hayatta iken kendisi için inşa ettirdiği "dâru'l-ahiret" veya "devlet-hane" adlı türbeye defnedildi.¹⁰² Halen ayakta duran Sultan Sencer'in türbesi, ortaçağ mimarisinin en görkemli türbe örneklerinden birisidir.¹⁰³

Selçukluların yıkılması, Horasan'ın birçok şehri için olduğu gibi, Merv için de son derece önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Oğuzlar tarafından yaklaşık on yıl boyunca yağmalanan bölge şehirleri bir daha eski parlak günlerine dönememişlerdir.

Sonuç

Şehirleri önemli kılan ve ona değer katan bir takım özellikler vardır. Bunların başında ticaret yollarına yakınlık, coğrafi konum, iklim güzelliği, iktisadî kalkınmışlık gelmektedir. Bu özellikler siyasî güçle birleştiğinde önemli kültür ve medeniyet havzaları meydana gelmiştir. Merv'e baktığımızda da bu durumu görmekteyiz. Selçuklular şehrin sahip olduğu öneme değer katmışlardır. Sencer döneminden itibaren başkentlik payesini de uhdesine alması Merv'i devrin en önemli, en müreffeh ve kültür seviyesi en yüksek şehirlerinden birisi haline getirmiştir. Bununla birlikte ortaçağın serüvenine hem siyasî güç-refah seviyesi hem de siyasî güç-ilmî düzey ilişkisi açısından baktığımızda doğru orantılı bir yapı ortaya çıkmaktadır.

Devletlerin siyasî güçlerinin zirvesinde oldukları zaman dilimlerinde elde edilen ekonomik bolluk şehirlerin imarı, tezyini ve bayındırlık faaliyetleri için harcanmıştır. Bu faaliyetlerden en fazla payı alanlarda önemli şehirler olmuştur. Merv açısından baktığımızda hem Horasan merkezli bir yönetimin sürdürüldüğü ilk dönemlerde hem de payitaht olduğu son dönemlerde şehir devletin zenginliğinden ve gücünden istifade etmiştir.

101 Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 87; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. XI, s. 210, terc.: c. XI, ss. 179-180; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 79; Agacanov, *Selçuklular*, s. 322; Piyadeoğlu, *Horasan*, s. 92-93.

102 Reşidüddin, *Cami'ut-Tevarih*, s. 102, terc.: s. 184. Hüseyinî, *Ahbâr*, s. 87; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, c. II, s. 81; Agacanov, *Selçuklular*, s. 322.

103 Özgüdenli, *Selçuklular*, s. 284.

İlmî yapı açısından da durum farklı değildir. Bu dönemde şehir birçok ilim adamı yetiştirirken, devrin pek çok mühim ilim adamının yolu da Merv'den geçmiş ve şehir ilim talebiyle çıkılan yolculuklarda uğrak noktalarından biri olmuştur. Bununla birlikte ortaçağda ilim, siyasî otoritenin takipçisi durumundaydı, ki İslam dünyasının farklı siyasî merkezlerinin olduğu X.-XII. yüzyıl arasında birçok ilim merkezinden bahsedilmesinin temel sebeplerinden birisi de budur. Merv de Selçuklular döneminde sahip olduğu ilmî ortamı devletin yıkılmasının ardından kaybetmiştir. Esasen şehirlerin karşı karşıya kaldığı tahribatlar kültür ve medeniyet aktarımının önündeki en önemli engellerden birisidir. Maddî kültürün örnekleri binalar veya yapı unsurları yıkılırken, manevî kültürün unsurları olan örf, adet, gelenek gibi sosyal unsurlarda insanın temel hedefi olan yaşamını sürdürme telaşı içerisinde önemini kaybetmiştir.

Selçukluların yıkılması, Horasan'ın birçok şehri için olduğu gibi, Merv için de son derece önemli sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Oğuzlar tarafından yaklaşık on yıl boyunca yağmalanan bölge şehirleri bir daha eski parlak günlerine dönememişlerdir.

Kaynakça

- Agacanov, S. G., *Selçuklular*, Rusça'dan çev.: Ekber N. Necef / Ahmet R. Annaberdiyev, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-nâme*, haz.: Erdoğan Merçil, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977.
- Azîmî, Azîmî *Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (430-538/1038/39-1143/44)*, Metin, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar ile haz.: Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, *Tarih-i Beyhakî*, neşr.: Saîd Neffisî, I-III, Tahran 1326hş.
- Bundârî, El-Feth Ali b. Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev.: Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.
- Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali b. Muhammed, *Tarihu Ebu'l-Fida: el-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer*, Darü't-Tibaati'l-Amire 1286.
- Hüseynî, Sadre'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev.: Necati Lugal, T.T.K. Basımevi, Ankara 1999.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tevarihi'l- Mülük ve'l-Ümem*, Dâiretü'l-Maarifi'l-Osmaniyye, Haydarâbâd, 1359h.
- İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut 1966, *İslam Tarihi*, çev.: Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2014.
- Kazvînî, Hamdullah b. Ebû Bekir b. Ahmed Hamdullah Müstevfî, *Tarih-i Güzîde*, Abdülhüseyin Nevâyî, Emîr Kebîr, Tahran 1364hş.
- Köymen, Mehmet Altay *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1976.

- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I. Cilt: *Kuruluş Devri*, 4. bsk., T.T.K., Ankara 2011.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III. Cilt: Alparslan ve Zamanı*, T.T.K., Ankara 2011.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, II. cilt, T.T.K., Ankara, 2011.
- Erdoğan Merçil, *Selçuklular –Makaleler-*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011.
- Mîrhând, Mîr Muhammed b. Seyyid Burhâneddin Hândsâh, *Ravzatü's-safâ*, Tahran 1339/1960.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev.: Ali Genceli, Hilal Yayınları, İstanbul 1971.
- Müneccimbaşı, Ahmet b. Lütfullah, *Camîu'd-Düvel*, yay.: Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Nasır-ı Hüsvrev, *Sefername-i nâsır hüsvrev*, İntişarat-ı Zevâre, Tahran, 1381hş.,
- Nîsâbûrî, İmam Zahir'ed-Din, *Selçukname*, haz. Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, Tahran 1332.
- Özaydın, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1990.
- , Abdülkerim, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2001.
- Özgüdenli, Osman G., *Selçuklular I. Cilt: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2013.
- , "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, İstanbul, 2003.
- , "Merv", *DİA*, XXIX, İstanbul, 2004
- Peacock, A.C.S., *Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu yeni bir yorum*, çev.: Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2012.
- , *Selçuklular'ın Kuruluş Hikayesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, *Rahatu's-Sudûr ve Ayetü's-Surur*, edit.: Muhammed İkbâl, Leyden 1921, terc.: Ahmed Ateş, T.T.K. Basımevi, Ankara 1957.
- Reşidüddin, Fazlullah, *Camî'ut-Tevarih*, yay.: Ahmed Ateş, T. T. K. Basımevi, Ankara 1960, çev.: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Sibt, İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zeman fi Tarihi'l-Âyan*, yay. Ali Sevim, T.T.K. Basımevi, Ankara 1968.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.